

تحلیل اصل یاددهی - یادگیری در برنامه‌ریزی درسی با تأکید بر منابع اسلامی^۱

غلامرضا ویسی^۲، هادی حاجی دنیادیده^۳، نرجس شرفی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۲۸

چکیده

هدف این پژوهش، تحلیل مؤلفه‌های اصل یاددهی - یادگیری با تأکید بر منابع اسلامی در برنامه‌ریزی درسی است. راهبرد یاددهی - یادگیری، جایگاهی ویژه در برنامه‌ریزی درسی دارد؛ به گونه‌ای که غفلت از آن و بی‌توجهی به مؤلفه‌های لازم برای شکل‌گیری فرایند مطلوب یاددهی - یادگیری، به‌میزانی قابل ملاحظه بر تعلیم و تربیت دانش‌آموزان اثر می‌گذارد. این پژوهش از نوع تحقیقات کاربردی است و جمع‌آوری داده‌های موردنیاز برای انجام‌دادن آن با استفاده از روش فیش‌برداری صورت گرفته و به‌منظور تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوای مضمون به‌شیوه توصیفی - تحلیلی استفاده شده است. جامعه آماری پژوهش، مجموعه‌ای از کتاب‌های اسلامی و روایی را شامل می‌شود و یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد مؤلفه‌های اصل یاددهی - یادگیری برای برنامه‌ریزی درسی در منابع اسلامی بدین شرح‌اند: سودمندی و ارزشمندبودن علم؛ شیوه‌های یاددهی - یادگیری؛ عوامل مؤثر بر یادگیری؛ فرایند یاددهی - یادگیری.

واژگان کلیدی: یاددهی - یادگیری، برنامه‌ریزی، برنامه‌ریزی درسی، منابع اسلامی.

۱. این مقاله، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی دانشکده الهیات و معارف اسلامی هدی با عنوان تبیین اصول برنامه‌ریزی درسی از منابع اسلامی است.

۲. استادیار گروه روان‌شناسی و علوم تربیتی، پژوهشکده فرهنگی - اجتماعی، پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق (ع)، قم، ایران. rezavaisi@gmail.com

۳. استادیار گروه مدیریت آموزشی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی هدی، قم، ایران.

hadi.280811@yahoo.com

۴. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی هدی، قم، ایران.

n.ghadr@gmail.com

بیان مسئله

به‌طور کلی، مسئله یادگیری، محوری مهم و عاملی اساسی در نظریه یادگیری است و رویکردهای رفتاری، شناختی و ساخت‌گرایانه، سه محور اصلی در فرایند یاددهی-یادگیری به‌شمار می‌روند. در رویکرد رفتارگرایی از منظر کمی با استفاده از الگوهای سنتی به مقوله آموزش پرداخته و از این روی، بر آموزش سنتی تأکید می‌شود و آموزش‌دهنده، دارای نقش اصلی در الگوی آموزش است. در رویکرد شناخت‌گرایی با تعدیل این زمینه، یادگیری به‌مثابه ترکیبی از هردو روش کمی و کیفی به‌منظور ایجاد ادراک و بینش در فراگیر، موردنظر است و فرد و معلم در تعامل با یکدیگر در مدرسه یا هر محیط آموزشی دیگر، مفاهیم و الگوی مرتبط با آن را فرامی‌گیرند. در حوزه ساخت‌گرایی، نگاهی ویژه به فرد وجود دارد و فرد، محور آموزش و ساختن او براساس نیاز آموزش قلمداد می‌شود (الماسی و عابدینی، ۱۳۹۹، ص. ۳۴).

در جدول ۱، تحلیل و بررسی الگوهای مختلف در نظریه‌های یادگیری را نشان داده‌ایم (حقانی و معصومی، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۹۰-۱۱۹۱).

جدول ۱. الگوهای مختلف در نظریه‌های یادگیری

نظریه‌های یادگیری مفاهیم	رفتارگرایی	شناخت‌گرایی	سازنده‌گرایی
نقاط تأکید	رفتار	شناخت	ساخت دانش
نظریه‌پردازان اصلی	واتسون، گاتری، ثرندایک، پاولوف و اسکینر	کهلر، آزوبل، برونر، گانیه و آندرسون	ویگوتسکی، پیازه و برانفورد، دیویی
فلسفه زیربنایی	عینیت‌گرایی	عینیت‌گرایی	نسبیت‌گرایی
فرایند یادگیری	تغییر رفتار	فرایندهای درونی ذهنی (بینش، پردازش اطلاعات، حافظه و درک)	ساخت معانی و مفاهیم از طریق تجربه در ذهن فراگیر

نظریه‌های یادگیری مفاهیم	رفتارگرایی	شناخت‌گرایی	سازنده‌گرایی
نقش آموزش‌دهنده	مدیر، عرضه‌کردن محرک، دستکاری-کردن محیط یادگیری، ارائه تقویت، انتقال-دهنده اطلاعات	ایجاد محتوای فعالیت یادگیری، به‌کاربردن اصول شناختی برای تسهیل فرایندهای شناختی	تسهیل‌کننده راهنما، مشارکت‌کننده، ایجاد فرصت تفکر و اکتشاف برای فراگیر، به‌چالش کشیدن ایده‌های فعلی
فراگیر	گیرنده غیرفعال اطلاعات و دانش، اجراکننده دستورها	پردازش‌کننده فعال اطلاعات، به‌کارگیری راهبردهای شناختی	فعال، انتخاب اطلاعات، ساختن فرضیه، همکاری با دیگران، ساخت دانش ویژه خود بر مبنای تجربه‌های گذشته
نقش همسالان در یادگیری	نقشی ندارد.	مؤثر در تقویت و تنبیه جانشینی	به‌ویژه در سازنده-گرایی اجتماعی، نقش اساسی دارد.
هدف از آموزش	تغییر دادن رفتار در جهت موردنظر	ایجاد ظرفیت و مهارت‌های فراگیر برای یادگیری بیشتر	ساختن دانش در ذهن فراگیر

هدف‌های موردنظر در این زمینه، بیانگر آن است که فرایند یاددهی-یادگیری اهمیت بسیار دارد؛ چنان‌که گفته شده این فرایند، مأموریت و فعالیت اصلی و فنی مدرسه است، دیگر فعالیت‌ها در محیط آموزشی نسبت به آن، ثانوی محسوب می‌شوند و این فرایند بر بسیاری از تصمیم‌های مدیریتی مجموعه آموزشی اثر می‌گذارد (علاقه‌بند، ۱۳۸۵، صص. ۱۸۸-۱۸۷)؛ از این روی، چون هر دو بُعد این فرایند، یعنی یاددهی و یادگیری، فعالیت‌هایی

مفصل را می‌طلبند، نیازمند توجه دقیق هستند (علاقه‌بند، ۱۳۸۵، ص. ۱۸۸) و به همین سبب، همواره مورد توجه برنامه‌ریزان، متخصصان و طراحان برنامه‌ریزی درسی بوده‌اند؛ زیرا فرایند یاددهی- یادگیری بر چگونگی کسب تجربه‌های فراگیر و ایجاد و تقویت مهارت تدریس در معلم اثر می‌گذارد و بنابراین می‌توان گفت تمام مهارت‌ها و توانایی‌های کسب‌شده در فرایند یاددهی- یادگیری، زمینه‌ساز دستیابی به هدف‌های مورد نظر از برنامه درسی هستند (فتحی و اجارگاه، ۱۳۹۵، ص. ۱۹۵).

به همین جهت، فعالیت‌های یاددهی- یادگیری از گذشته تا امروز، دگرگونی‌هایی مهم و سازنده یافته‌اند. با گذشت زمان، توجه بیشتر کارشناسان و برنامه‌ریزان درسی به فرایند یاددهی- یادگیری و به‌کارگیری روش‌ها و فنون جدید و متنوع در آن، فعالیت و مشارکت بیشتر فراگیران و تعامل بیشتر معلم با فراگیران در حوزه یاددهی- یادگیری را در پی داشته است (فتحی و اجارگاه، ۱۳۹۵، ص. ۱۹۵)؛ البته جایگاه راهبردهای یاددهی- یادگیری در برنامه‌ریزی درسی در منابع غیراسلامی و چگونگی تعامل و تصمیم‌گیری برنامه‌ریزان درسی یا نقش معلم، به نظام آموزشی هر کشور و حدود اختیارات معلمان بستگی دارد (شرفی، ۱۳۹۹، ص. ۶۱).

فعالیت‌های یادگیری در بسیاری از مدرسه‌ها به صورت سنتی به خواندن، گوش دادن و پاسخ‌گویی به سؤال‌های دانش‌آموزان محدود شده و یکی از محققان خاطر نشان کرده است این فعالیت‌ها چنان غلبه یافته‌اند که دانش‌آموزان را به این باور رسانده‌اند که آن‌ها چیزی را یاد نمی‌گیرند؛ مگر اینکه کسی اطلاعات را به آن‌ها عرضه کند؛ در عوض، برون‌ر یک راه جایگزین، یعنی اکتشاف فعال، به معنای فرایند بحث و بررسی را ذکر کرده است که از طریق آن، دانش‌آموزان قادرند معنای شخصی را کشف کنند. وی معتقد است کسب اطلاعات به‌میزانی اندک بر رفتار اثر می‌گذارد (فتحی و اجارگاه، ۱۳۹۵، ص. ۱۹۵).

از منظر اسلام نیز تعلیم و تعلم اهمیت بسیار دارد و در منابع اسلامی، جایگاهی ویژه و ارزش فراوان برای علم‌آموزی لحاظ شده است. با وجود اینکه آیات و روایات دارای مضمون اهمیت علم‌آموزی بی‌شمارند و با مراجعه به منابع اسلامی می‌توان آن‌ها را مشاهده کرد، متأسفانه راهبردهای اصل یاددهی - یادگیری با استناد به منابع غربی و با توجه به نظریه‌ها و اندیشه‌های برنامه‌ریزان جامعه‌های غیراسلامی تاکنون اجرا شده‌اند. در سند برنامه‌درسی ملی جمهوری اسلامی ایران با بیان این مسئله که رویکرد برنامه‌های درسی و تربیتی، فطرت‌گرایی توحیدی است، اتخاذ این رویکرد به معنای ایجاد زمینه لازم جهت شکوفایی فطرت الهی دانش‌آموزان از طریق درک و اصلاح مداوم موقعیت آنان به منظور دستیابی به مراتبی از حیات طیبه دانسته شده است. براساس این رویکرد، یاددهی - یادگیری، فرایندی زمینه‌ساز برای ابراز گرایش‌های فطری، شناخت موقعیت یادگیرنده و اصلاح مداوم آن است، یادگیری، حاصل تعامل خلاق، هدفمند و فعال یادگیرنده با محیط‌های متنوع یادگیری است و این فرایند به صورتی معنادار بر دیدگاه دانش‌آموزان درباره ارتباط با خود، خدا، دیگران و مخلوقات اثر می‌گذارد (برنامه‌درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱، ص. ۱۳). امروزه، علی‌رغم گذشت بیش از چهل سال از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، و برقراری موازین و اصول اخلاقی و اعتقادی در کشور، هنوز نگاه به اصول برنامه‌ریزی درسی و از جمله فرایند یاددهی - یادگیری، و عملی کردن آن بر مبنای اصول و موازین قرآن کریم و متون، آموزه‌ها و اندیشه‌های پیشوایان دین، علما و اندیشمندان اسلامی تحقق نیافته است (پاک‌مهر، ۱۳۹۷، ص. ۲-۳)؛ از این روی، در مقاله حاضر به دنبال تحلیل اصل یاددهی - یادگیری در برنامه‌ریزی درسی از منظر منابع اسلامی، یعنی آیات و روایات هستیم تا با بررسی مؤلفه‌های آن و عوامل اثرگذار در این حوزه از نظرگاه این منابع، زمینه‌ساز عملی کردن این اصل با رویکرد اسلامی باشیم و تا حدودی دغدغه‌های مطرح در برنامه‌درسی ملی جمهوری اسلامی ایران را پاسخ گوئیم.

در پی بررسی پیشینه پژوهش دریافتیم تاکنون، تحقیقی انجام نشده است که در آن به صورت مستقل به موضوع مورد نظر ما در این مقاله پرداخته شده باشد؛ اما برخی تحقیق‌های نزدیک به موضوع این پژوهش بدین شرح‌اند:

حمیدزاده (۱۳۹۴) در رساله دکتری خود با عنوان *تبیین مبانی معرفت‌شناسی منابع درسی تعلیم و تربیت عمومی براساس آموزه‌های قرآن کریم*، اصول و مبانی معرفت‌شناسی را که عموماً بر مبانی فلسفی استوار است، در برنامه‌ریزی درسی براساس آموزه‌های قرآن کریم بیان کرده است. نتایج پژوهش‌های صورت گرفته درباره روش‌های یاددهی و یادگیری نشان می‌دهد در قرآن کریم به یادگیری بسنده نشده؛ بلکه بعد از این فرایند، ایمان و باور و سپس عمل کردن به دانسته‌ها نتیجه معرفت‌شناسی کامل و صحیح معرفی شده است.

حسنی (۱۳۹۳) در پایان‌نامه خود با عنوان *نقش معلم بر مبنای آیات تربیتی قرآن و دلالت‌های آن در برنامه درسی*، نقش اساسی و مهم معلم در تعلیم و تربیت را بررسی کرده و اذعان داشته در تربیت اسلامی، هدف غایی، الهی شدن انسان است و این مقصود میسر نمی‌شود جز با داشتن معلمانی شایسته و آشنا با هدف‌های آموزشی؛ بر این اساس، وی نقش معلمان در پرورش و تربیت نسل جدید با استفاده از اصول و موازین اسلامی از طریق برنامه درسی را بسیار مهم دانسته است.

علم‌الهدی (۱۳۸۴) در رساله دکتری خود با عنوان *مبانی تربیت اسلامی و برنامه‌ریزی درسی براساس فلسفه صدرای*، مبانی فلسفی و آیات قرآن را تشریح و اصول و دلالت‌های تربیتی آن‌ها را با استفاده از روش تحلیل مفهومی استنباط کرده است. مبانی نظری این پژوهش با استفاده از تجزیه و تحلیل نگرش فلسفی صدرالمتألهین فراهم آمده که مبنای فلسفی تربیت اسلامی شناخته شده است. در این اثر، نویسنده به برنامه‌ریزی درسی و تربیت اسلامی، نگاهی فلسفی داشته و اصول مورد نظر را از قرآن استخراج کرده است.

در نهایت، سؤال اساسی پژوهش حاضر این است که راهبردهای اصل یاددهی - یادگیری در برنامه‌ریزی درسی با تأکید بر منابع اسلامی، کدام‌اند.

روش پژوهش

برای انجام دادن این تحقیق از روش تحلیل محتوای مضمون استفاده کرده‌ایم که هم برای بیان واقعیت و هم برای توضیح و تبیین آن به کار می‌رود. در این شیوه، از تفسیر به کمترین میزان ممکن و صرفاً برای نام‌گذاری و گروه‌بندی مضامین استفاده می‌شود. در تحلیل محتوای مضمونی به احساسات و افکار پژوهشگر درباره مضامین توجهی نمی‌شود؛ به همین دلیل، پژوهشگر از هرگونه تفسیرکردن و توضیح‌دادن معانی و مضامین پرهیز می‌کند و صرفاً در بحث نتیجه‌گیری به‌میزانی بسیار مختصر، مضامین را شرح می‌دهد. به‌طور کلی، شیوه مورد بحث بیشتر از نوع تحلیل توصیفی است و زمانی شروع می‌شود که تحلیلگر به دنبال شناخت الگوهایی از معانی و موضوع‌ها در داده‌ها باشد؛ البته ممکن است این مسئله در طول فرایند جمع‌آوری داده‌ها اتفاق بیفتد؛ همچنین تحلیل، فرایندی است که طی زمان شکل می‌گیرد و نباید با عجله انجام شود (Braun and Clarke, 2006, p. 78).

جمع‌آوری داده‌ها با استفاده از روش فیش‌برداری از منابع معرفی شده در جدول ۲ صورت گرفته و معیار انتخاب جامعه آماری، روایات و احادیثی بوده است که درباره یادگیری و تعلیم و تربیت، مواردی را بیان کرده‌اند. از میان کتاب‌های مختلف و با نظر استادان این حوزه، کتاب‌های زیر، بیشتر مورد توجه قرار گرفته‌اند.

جدول ۲. منابع و جامعه آماری پژوهش

کد	نام کتاب	مؤلف
۱ک	قرآن کریم	-
۲ک	ویژگی‌های معلم خوب	مظاهری، ح.
۳ک	من لا یحضره الفقیه	ابن بابویه، م.
۴ک	منیة المرید	عاملی، ز.
۵ک	بحار الانوار	مجلسی، م.
۶ک	نهج الفصاحه	ترجمه پاینده، ا.
۷ک	المحاسن	برقی، ا.

کد	نام کتاب	مؤلف
۸ک	تفسیر نمونه	مکارم شیرازی، ن.
۹ک	خصائص الائمة (علیهم السلام)	الرضی، م.
۱۰ک	علم و حکمت در قرآن و حدیث	محمدی ری شهری، م.
۱۱ک	غرر الحکم و درر الکلم	تمیمی آمدی، ع.
۱۲ک	الکافی	کلینی، م.
۱۳ک	مشکوٰۃ الانوار	طبرسی، ع.
۱۴ک	نزهة الناظر و تنبيه الخاطر	حلوانی، ح.

سپس به تحلیل محتوای مضمونی پرداخته‌ایم که خود شامل سه مرحله کلان و شش گام است. سه مرحله کلان عبارت‌اند از: تجزیه و توصیف متن؛ تشریح و تفسیر متن؛ ادغام و یکپارچه‌کردن مجدد متن. در تجزیه و تحلیل متن، آشنایی با داده‌ها، ایجاد کدهای اولیه و جست‌وجوی مضمون‌ها انجام شد و در تشریح و تفسیر متن، کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری فراگیر طبق جدول ۲ صورت گرفت. در مرحله آخر، گزارشی علمی و تخصصی از تحلیل‌ها نوشته شد.

جدول ۳. تحلیل مضمون داده‌ها

کد منبع	زیرمضامین	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
۲ک	ارتقاداتن سطح معلومات از طریق تعلیم و تربیت	ارتقاداتن ابعاد کمی و کیفی علم از طریق یاددهی و یادگیری	
۱۲ک ۱ک ۳ک	سرگردان بودن غیرعالم و غیرمتعلم؛ خیر فراوان بودن حکمت (دانش)؛ تعلیم علم افضل از جهاد نزد خداوند متعال	تأکید بر اهمیت و فضیلت دانش	سودمندی و ارزشمندبودن علم
۴ک	مایه رشد و تکامل بودن فکر؛	تأکید بر تفکر و تعقل در	

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	زیر مضامین	کد منبع	
	یادگیری	بی فایده بودن دانش بدون تعقل؛ استوار شدن دانش با اندیشیدن	۱۱ ک	
	تأکید بر اهمیت و نقش معلمی به عنوان شغل انبیا	معرفی خدا به عنوان معلم حقیقی؛ بعثت برای آموزش؛ معلمان، وارثان انبیا	۱ ک ۵ ک ۱۲ ک	
		جایز شمردن تملق و چاپلوسی برای کسب علم و جایز نشمردن این کار برای دیگر امور	۵ ک	
	بازداشتن دانش از ناهلش	تشبیه عالم بی تقوا به سگ هار؛ تباهی دانش در سپردن به ناهل	۱ ک ۶ ک	
عوامل مؤثر بر یادگیری	برگزیدن معلمان صادق برای یاددهی و یادگیری	فراگیری دانش از معلم راست گو؛ برتری یادگیری از شخص صادق در مقایسه با دنیا و مافیها	۷ ک	
	تمرکز کردن و خوب گوش دادن در یادگیری	خوب گوش دادن به مثابه یکی از ویژگی های بندگان خاص خدا؛ حرص بیشتر برای شنیدن تا گفتن؛ بهره وری زودتر در خوب گوش دادن	۱ ک ۸ ک ۷ ک ۱۱ ک	
		تأثیر ایجاد انگیزه و رغبت در یادگیری	توجه به میل و رغبت؛ کوری قلب در صورت اکراه آن	۹ ک
		مداومت	نفهمیدن در صورت مداومت نداشتن در درس؛ احراز دانش با ادامه دادن درس؛ عادت دادن به فراگیری دانش	۱۰ ک ۱۱ ک
	طولانی نکردن آموزش	پرهیز از طولانی کردن آموزش؛ خستگی قلب و نیاز داشتن آن به	۵ ک ۹ ک	

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	زیر مضامین	کد منبع
		استراحت؛ پرهیز از آزرده شدن شونده	
	خجالت نکشیدن	خجالت نکشیدن سالمندان از یادگیری از جوانان؛	۷ک
		خجالت نکشیدن دانشمندان از یادگیری؛ پرهیز از خجالت کشیدن در یادگیری	۱۰ک ۱۱ک
		تأثیر سحر خیزی در یادگیری	سحر خیزی برای یادگیری؛ بابرکت بودن سحر
	صبر و بردباری در تحصیل علم	دستیار دانش بودن صبر؛ زیور اهل دانش بودن صبر؛ حاصل نشدن دانش با آسودگی تن؛ بردباری و وقار در تحصیل علم	۱۰ک ۱۱ک ۱۲ک
مباحثه و مذاکره		برتری داشتن یک ساعت گفت و گوی علمی از شب زنده داری؛ همنشینی با اهل پرهیز و حکمت؛ گفت و گوی علمی با دانشمندان و حکیمان؛ استجاب و پرفایده بودن بحث علمی	۵ک ۹ک ۱۱ک
		تثبیت علم با نوشتن	در بند کردن دانش با نوشتن؛ نوشتن، عامل حفظ کردن؛ بهره گیری از دانش با نگارش؛ انس گرفتن مردم با کتاب هایشان در روزگاری آشفته
	نقش چیدمان دانش آموزان در کلاس جهت یادگیری		نشستن نزدیک یکدیگر و پشت سر هم در مجلس علم؛ پرهیز از پراکندگی در مجلس علم

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	زیرمضامین	کد منبع
	ثمربخشی یاددهی - یادگیری حضوری	فراگیری مستقیم و چهره‌به‌چهره	۱۰ک
	گردش علمی	گردش در زمین برای پی‌بردن به آفرینش الهی؛ گردش در زمین برای عبرت‌گرفتن از گذشتگان	۱ک
	تمثیل	مثال‌زدن برای اهل معرفت و تعقل؛ استفاده از تمثیل برای امور شبیه هم؛ استفاده از مثال‌های محسوس برای تفهیم مطالب مهم عقلی	۱ک ۸ک ۹ک
	داستان‌سرایی و قصه‌گویی	داستان، عامل اندیشیدن؛ داستان، عامل انتقال‌یافتن دانسته‌ها؛ آموزش از طریق داستان	۱ک
	پرسش و پاسخ	پرسش، کلید گنجینه دانش؛ پرهیز از خجالت‌کشیدن در پرسیدن؛ نپرسیدن، عامل هلاکت؛ کوتاهی‌نکردن در پرسیدن	۵ک ۱۴ک
فرایند یاددهی - یادگیری	توجه به تأثیر تجربه‌های گذشته در اصل یاددهی - یادگیری	تجربه‌ها به‌مثابه دانش سودمند؛ تجربه، مایه فزونی عقل؛ بهره‌بردن از تجربه‌های گذشته	۵ک ۱۱ک
	تحمل‌کردن سختی و رنج برای کسب دانش	گرسنگی، دوری از وطن و کوشش برای فراگیری علم؛ دست‌نیافتن به علم در صورت راحت‌طلبی	۱۰ک
	مدیریت دانش	بیان مراحل و مراتب برای به‌دست‌آوردن دانش	۱۰ک ۱۲ک

یافته‌های پژوهش

مؤلفه‌های یاددهی - یادگیری در برنامه‌ریزی درسی در منابع اسلامی

در بررسی آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت (ع) به‌عنوان منابع اسلامی از نظرگاه یاددهی - یادگیری مشخص شد در آموزه‌های اسلامی برای بهبود فرایند تعلیم و تعلم بر مؤلفه‌هایی تأکید شده است که در صورت رعایت آن‌ها این اصل به‌نحو مطلوب تحقق می‌یابد و زمینه موفقیت در دستیابی به هدف‌های آموزشی فراهم می‌شود. این مؤلفه‌ها را می‌توان در قالب چهار دسته کلی بدین شرح بیان کرد:

۱. سودمندی و ارزشمندبودن فرایند یاددهی - یادگیری

در منابع اسلامی بر ارزشمندی ذاتی علم و اهمیت یاددهی - یادگیری تأکید فراوان شده و علاوه بر آن، به انجام دادن برخی امور برای ارزشمند کردن مضاعف این فرایند توصیه شده است. مهم‌ترین مؤلفه‌های این بخش از آیات و روایات بدین شرح‌اند:

۱-۱. ارتقا دادن ابعاد کمی و کیفی علم از طریق یاددهی و یادگیری

کارشناسان، معلمان و فراگیران همواره باید به‌خاطر داشته باشند که فرایند یاددهی - یادگیری باید در نهایت باعث شود دانش و آموزش‌های عرضه شده هم از لحاظ کیفی و هم از لحاظ کمی ارتقا و بهبود یابد و بر سرنوشت فرد و جامعه، اثرهای مثبت و مفید بگذارد. در روایات آمده است که روزی پیغمبر اکرم (ص) وارد مسجد شدند؛ دیدند دسته‌ای مشغول خواندن ذکر و ورد هستند؛ از آن‌ها گذشتند؛ سپس دسته دیگری را دیدند که مشغول تعلیم و تعلم بودند؛ پیامبر نشستند و سه مرتبه فرمودند: «آمده‌ام برای این‌گونه مجالس! من آمده‌ام برای اینکه سطح معلومات را بالا ببرم!» (مظاهری، ۱۳۹۱، ص. ۱۳).

۱-۲. تأکید بر اهمیت و فضیلت دانش

دین اسلام به فراگیری دانش اهمیت بسیار داده و برای تحصیل علم در همه حال، جایگاهی ویژه قائل شده است. از منظر اسلام، انسان حتماً باید یا در حال طلب علم باشد و یا در حال آموزش دادن آن. امام صادق (ع) فرموده‌اند: «مردم سه دسته شب را به صبح می‌کنند: عالم و متعلم و سرگردان. ما علما هستیم و شیعیان ما متعلم و دانش‌آموزند و مردم دیگر سرگردان‌اند» (کلینی، ۱۳۷۵، ج. ۱، ص. ۹۵). در برخی روایات نیز از مردم خواسته شده است در صورت لزوم، برای طلب علم حتی به چین بروند؛ بدان معنا که در تحصیل علم، هیچ عذری حتی دوری معلم از متعلم، پذیرفته نیست. آیات و روایات در این زمینه، آن قدر زیادند که بیان همه آنها پژوهشی مستقل را می‌طلبد؛ از این روی، در اینجا به ذکر مهم‌ترین آنها اکتفا می‌کنیم.

به تعبیر قرآن کریم: «هرکسی که به او حکمت (دانش) داده شود، خیر فراوانی به او داده شده است» (قرآن، بقره، ۲۶۹). حضرت علی (ع) نیز در حدیثی فرموده‌اند:

دانش فضیلت‌های بسیاری دارد: سرش فروتنی است و چشمش دوری از حسد و گوشش فهم و زبانش راستی و حافظه‌اش جست‌وجو و دلش خوش‌نیتی و خردش شناخت اشیا و امور، و دستش رحمت و پایش دیدار دانشمندان و رحمتش سلامت و حکمتش پارسایی و قرارگاهش رهایی و جلودارش عافیت و مرکبش وفا و سلاحش نرمی سخن و شمشیرش خشنودی و کمانش سازگاری و سپاهش گفت‌وگو با دانشمندان و دارایی‌اش ادب و اندوخته‌اش پرهیز از گناهان و توشه‌اش نیکی و آیش واگذاری و رهنمایش هدایت و یارش دوستی نیکان (کلینی، ۱۳۷۵، ج. ۱، ص. ۱۳۹).

پیامبر اسلام (ص) نیز در این زمینه فرموده‌اند: «صبح و شب در کار تعلیم علم به‌سربردن نزد خدا از جهاد بهتر است» (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳ق، ج. ۴، ص. ۵۸۵)؛ همچنین: «طلب علم نزد خدا از نماز و روزه و حج و جهاد در راه خدا- عزّ و جلّ- بهتر است» (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳ق، ج. ۴، ص. ۵۵۶).

۳-۱. تأکید بر تفکر و تعقل در یادگیری

فرایند یاددهی - یادگیری باید از نوع تفکر محور باشد. در قرآن کریم درباره کسانى که در مسیر جهل و تعقل نداشتن گام می‌گذارند و حاضر به استفاده از سرمایه فکر و خرد خویش نیستند، گفته شده است: «رجس و پلیدی را بر آنها می‌نهد»؛ چنان‌که موفق نخواهند شد ایمان بیاورند (یونس، ۱۰۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۸، ص. ۳۹۰).

در روایات نیز بر تفکر و نقش آن در تثبیت و استواری دانش تأکید بسیار شده است؛ چنان‌که حضرت علی (ع) فرموده‌اند: «فکر مایه رشد و تکامل، و غفلت، از دست دادن [سرمایه] است»؛ همچنین: «فکر کردن، صیقل عقل و اندیشه است» (عاملی، ۱۴۰۹ق، ص. ۱۶۲). در جایی دیگر، آن حضرت فرموده‌اند: «بدانید دانشی که در آن، اندیشیدن نباشد، خیری ندارد» (عاملی، ۱۴۰۹ق، ص. ۱۶۲) و نیز: «هرکس در آنچه فراگرفته، نیک بیندیشد، دانشش را استوار کرده است و آنچه را نفهمیده، بفهمد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۶۴۷).

۴-۱. تأکید بر اهمیت و نقش معلمی به عنوان شغل انبیا

اسلام در کنار اهمیت ویژه‌ای که برای آموزش و تربیت قائل شده، ارزشی بسیار والا برای معلمان در نظر گرفته؛ تا آنجا که انبیا و اولیای الهی را بزرگ‌ترین معلمان بشریت دانسته است. حتی آیاتی که در وهله نخست بر پیامبر اسلام (ص) نازل شده‌اند، بیانگر مقام و منزلت معلم هستند و در آنها پروردگار عالم، خود را معلم معرفی کرده است: «بخوان به نام پروردگارت که [همه آفریده‌ها را] آفریده؛ [همان که] انسان را از علق به وجود آورد. بخوان درحالی که پروردگارت کریم‌ترین [کریمان] است. همان که به وسیله قلم آموخت [و] به انسان آنچه را نمی‌دانست، تعلیم داد» (قرآن، علق، ۱-۵).

هدف خداوند متعال در قرآن کریم، یکی تهذیب نفس (تربیت) و دیگری ارتقاداتن سطح معلومات (تعلیم) انسان است. در زبان قرآن، به جای «آموزش و پرورش»، «پرورش و آموزش» آمده است و تکرار این آیه شریفه، نقش معلم در جامعه را نشان می‌دهد. در قرآن

گفته شده که کار معلم، کار خداست و نقش او نقش انبیا و نقش همه کتاب‌های آسمانی است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج. ۷، ص. ۳۹۸؛ مظاهری، ۱۳۹۱، ص. ۱۵۴-۱۵۶).

اهمیت جایگاه معلم به‌میزانی است که پیامبر اسلام (ص) خود را معلم خوانده و فرموده است: «من برای آموزش دادن فرستاده شده‌ام» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۱، ص. ۲۰۶). آن حضرت در زمینه جایگاه معلم و ارزش والای کار او فرموده‌اند: «وقتی معلم به کودک بگوید: "بگو بسم الله الرحمن الرحيم" و کودک آن را تکرار کند، خداوند برای کودک و پدر و مادرش و معلم، براءت از آتش در نظر خواهد گرفت» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۸۹، ص. ۲۵۷). پیامبر اکرم (ص) و امام صادق (ع) فرموده‌اند: «معلمان، وارثان انبیا هستند» (کلینی، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۸۹؛ ابن‌بابویه، ۱۳۷۶، ص. ۶۰).

۵-۱. تملق‌گویی برای کسب علم

از منظر اسلام، تملق‌گفتن، صفتی پسندیده به‌شمار نمی‌آید؛ اما تنها در یک مورد، یعنی فراگیری علم، جایز دانسته شده است؛ شاید بدان سبب که با فراگیری دانش، انسان به رشد و تکامل حقیقی دست می‌یابد. در این زمینه، از پیغمبر خاتم (ص) منقول است:

از اخلاق و خوهای مؤمن، تملق و چاپلوسی (پستی و چرب‌زبانی) نیست. [مؤمن نباید برای به‌دست‌آوردن چیزی برای کسی چاپلوسی کند]؛ مگر درباره طلب و به‌دست‌آوردن علم و دانش [که سزاوار است برای معلم و آموزنده تملق و فروتنی و چاپلوسی نمود] (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۱، ص. ۲۲۶).

۶-۱. بازداشتن دانش از نااهل آن

بر اساس آنچه در منابع اسلامی آمده است، نباید کسانی را که صلاحیت فراگیری علمی را ندارند، وارد فرایند یاددهی-یادگیری کرد. در قرآن کریم، عالم بی‌تقوا به سگ‌ها و گزنده تشبیه شده است که چه به آن حمله کنند و چه به آن کاری نداشته باشند، در هر صورت حمله خواهد کرد (قرآن، اعراف، ۱۷۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۷، ص. ۱۳). پیامبر اعظم

(ص) فرموده‌اند: «آفت دانش، فراموشی و تباهی آن، سپردن آن به ناهلش است» (نهج الفصاحه، ۱۳۸۲، ص. ۱۵۶). تأکید ایشان بر بازداشتن دانش از کسی که صلاحیت آن را ندارد، تاحدی است که فرموده‌اند: «آن که علم را پیش ناهلان نهد، چنان است که گوهر و مروارید و طلا به گردن گرازها آویزد» (نهج الفصاحه، ۱۳۸۲، ص. ۷۹۴).

۲. عوامل مؤثر بر یادگیری

در منابع اسلامی، علاوه بر تأکید بر تعلیم و تعلم، به عوامل اثرگذار در این حوزه نیز توجه و مؤلفه‌های ذیل برای بهبود فرایند یاددهی - یادگیری بیان شده است:

۲-۱. گزینش معلمان صادق برای یاددهی و یادگیری

همان‌گونه که دیدیم، فراگیری علم، همواره مسئله‌ای مطلوب و موردستایش بوده و در قرآن و احادیث متعدد بر ارزش این کار مهم تأکید شده است؛ بنابراین، آموزش باید از سوی افراد قابل اعتماد و راست‌گو صورت گیرد. امام باقر (ع) در این زمینه فرموده‌اند: «در جست‌وجوی دانش شتاب کنید! سوگند به آن که جانم به دست اوست، تنها یک حدیث در حلال و حرام که از شخص راست‌گویی فراگیری، بهتر است از دنیا و آنچه از زر و سیم در آن نهاده‌اند» (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۲۲۷).

۲-۲. تمرکز کردن و خوب گوش دادن در یادگیری

تمرکز داشتن، دقت و گوش کردن در تحصیل علم، مسئله‌ای ضروری و مهم است؛ زیرا در صورت نبود آن‌ها فراگیری دانش، امکان‌پذیر نخواهد بود یا به صورت مطلوب اتفاق نخواهد افتاد. در قرآن کریم، بندگان خاص خدا این‌گونه توصیف شده‌اند که سخنان را می‌شنوند و از نیکوترین آن‌ها پیروی می‌کنند (قرآن، زمر، ۱۷-۱۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۱۹، ص. ۴۱۲). در روایات نقل شده از اهل بیت (ع) نیز بر خوب گوش دادن تأکید شده است؛ چنان‌که امام علی (ع) فرمودند: «هنگامی که نزد دانشمندی می‌نشینی، برای شنیدن،

حریص‌تر از گفتن باش و خوب گوش‌دادن را مانند خوب‌گفتن یاد بگیر و سخن کسی را قطع مکن» (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۳۳)؛ همچنین درباره ملازمه گوش‌دادن و بهره‌برداری فرموده‌اند: «آن که خوب گوش دهد، زود بهره برد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۶۷۰). درخصوص عواقب ترک گوش‌کردن نیز آن حضرت فرموده‌اند: «آن که گوش‌کردن از خردمندان را رها کند، خردش بمیرد» (کراجکی، ۱۴۱۰ق، ج. ۱، ص. ۱۹۹). امام حسن (ع) هم در توصیف برادر شایسته خویش فرمودند: «هنگامی که با دانشمندان گرد می‌آمد، برای شنیدن، حریص‌تر از گفتن بود» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷۵، ص. ۱۰۸).

۲-۳. تأثیر ایجاد انگیزه و رغبت در یادگیری

بی‌تردید، برای موفقیت در انجام‌دادن هر کاری، شوق و انگیزه درونی و بیرونی موردنیاز است تا نیرو و کششی برای انجام‌دادن و پرداختن با توجه و دقت در فرد به‌وجود آید؛ بنابراین در مسئله‌ای مهم مانند یادگیری نیز ایجاد انگیزه و رغبت، نقشی مهم در موفقیت فراگیران دارد. در این زمینه، امام علی (ع) فرموده‌اند: «دل، میلی و اقبالی و ادباری دارد. دل‌ها را از ناحیه میل آن‌ها به‌دست آورید (تلاش کنید میل قلب را پرورش دهید و مجبورش نکنید). قلب اگر موردِ اکراه قرار گیرد، کور می‌شود» (الرضی، ۱۴۰۶ق، ص. ۵۰۳). شایان ذکر است که این اقبال از نوع فطری نیست و به موقعیت‌ها وابسته است.

۲-۴. مداومت

برای نتیجه‌گرفتن از تحصیل علم، استمرار و ادامه مسیر لازم است. برای موفق‌شدن در رشته علمی خاص نباید آن را نیمه‌کاره رها کرد و به‌منظور یافتن پاسخ نادانسته‌ها در آن رشته و رسیدن به درجه تخصص و دانشمندی باید مداومت داشت. از نظر اهل‌بیت (ع)، فهم دانش و احراز آن، وابسته به مداومت در یادگیری است؛ چنان‌که امام علی (ع) فرموده‌اند: «هرکس درس را ادامه ندهد، به فهم نرسد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۷۷۱)؛ همچنین: «دانش را احراز نکند مگر کسی که درس خود را ادامه دهد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق،

ص. ۵۵۳). در جایی دیگر، آن حضرت دربارهٔ نقش استمرار در فراگیری دانش و حفظ آن فرموده‌اند: «هرکس بسیار به درس و مباحثهٔ علم پردازد، آنچه را فراگرفته، از یاد نبرد و آنچه را ندانسته، فراگیرد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۶۴۷). به گفتهٔ امیر مؤمنان: «کسی که نفسش را به فراگیری دانش عادت ندهد، گوی سبقت را نرباید» (محمدری شهری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۵۹-۳۵۸).

۲-۵. طولانی نکردن آموزش

به طور کلی، تکرار نکات کلیدی و قواعد و قوانین کلی درس به مناسبت‌های مختلف برای جای گرفتن آن‌ها در ذهن شاگردان، لازم است؛ اما از تکرار زیاد و طولانی کردن سخن باید پرهیز کرد؛ زیرا چنان‌که حضرت علی (ع) اذعان داشته‌اند، طولانی کردن کلام، آفت آن است (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۲۸۰). توضیح دادن درس باید در حد موردنیاز برای دانش‌آموزان دارای هوش متوسط در کلاس صورت گیرد؛ زیرا این حالت هم دانش‌آموزان تیزهوش را خسته نمی‌کند و هم مانع از فهم ناقص مطالب از سوی دانش‌آموزان ضعیف می‌شود؛ به دیگر سخن، فرایند آموزش نباید بیش از حد طولانی باشد. در این زمینه، حضرت علی (ع) فرموده‌اند: «همان‌طور که تن‌ها خسته می‌شوند و احتیاج به استراحت دارند، دل و قلب انسان نیز گاهی خسته می‌شود و نیاز به استراحت پیدا می‌کند» (الرضی، ۱۴۰۶ق، ص. ۵۰۴). نقل شده است که حضرت خضر (ع) به حضرت موسی (ع) گفت: «آزردگی گوینده کمتر از شنونده است؛ پس آن هنگام که با همنشینان خود سخن می‌گویی، آنان را آزرده نکن» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۱، ص. ۲۲۶).

۲-۶. خجالت‌کشیدن از پرسیدن

یکی از مواردی که مانع یادگیری و ارتقای دانش می‌شود، خجالت‌کشیدن از پرسیدن برای دانستن است. همان‌گونه که معصومان (ع) نیز فرموده‌اند، انسان در فراگیری علم نباید از چیزی شرم و خجالت داشته باشد. در این زمینه، پیامبر اعظم (ص) فرموده‌اند: «سالمند از

اینکه نزد جوان بنشیند و از او دانش آموزد، خجالت نکشد» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۷۶-۳۷۷). درباره این مسئله، تفاوتی میان عالم و غیرعالم نیست و هرکسی باید برای یافتن پاسخ نادانسته‌هایش سؤال کند و شرم و خجالت به خود راه ندهد. امام علی (ع) فرموده‌اند: «دانشمند هنگامی که نمی‌داند، از فراگرفتن خجالت نکشد» (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۳۱۵)؛ همچنین: «مبادا کسی که نمی‌داند، از فراگرفتن شرم بدارد! چراکه ارزش هر انسان، چیزی است که می‌داند» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۷۹).

۲-۷. تأثیر سحرخیزی در یادگیری

آغازکردن مطالعه از ابتدایی‌ترین لحظه‌های روز، به دلیل آمادگی‌ای که پس از استراحت کافی برای ذهن و جسم فراهم می‌شود و همچنین این مسئله که ذهن انسان از افکار مختلف آزاد است یا مشغولیت کمتری دارد، همواره مورد توجه اندیشمندان و عالمان دینی بوده است و با توجه به سخنان رسول اکرم (ص) می‌توان به تأثیرهای بیشتر آن پی برد. در این زمینه، پیامبر اعظم (ص) فرموده‌اند: «بامدادان به جست‌وجوی دانش برخیزید که سحرخیزی مایه برکت و کامیابی است» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۶۲). برکت سحر و تأثیر شگرف سحرخیزی در فهم و یادگیری بهتر، عنایتی است که به واسطه درخواست پیامبر (ص) شامل حال بندگان شده است؛ چنان‌که ایشان فرموده‌اند: «من از پروردگارم خواستم که بامداد اتم را بابرکت گرداند» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۶۲).

۲-۸. صبر و بردباری در تحصیل علم

به‌طور کلی، هرکسی باید در یادگیری، حوصله به‌خرج دهد و در این راه، بردبار و خستگی‌ناپذیر باشد و با عجله‌کردن، خود را از مطالب مهم محروم نکند. در این زمینه، پیامبر اسلام (ص) فرموده‌اند: «بهترین دستیار دانش، بردباری است» (کلینی، ۱۳۷۵، ج. ۱، ص. ۱۴۱)؛ همچنین در جایی دیگر فرموده‌اند: «زیور دانش، بردباری اهل آن است» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۲، ج. ۲، ص. ۵۵۹-۵۵۸) و نیز: «سوگند به آن که جانم در دست اوست، برتر

از بردباری با دانش، چیزی با چیز دیگر گرد نیامد» (ابن بابویه، ۱۳۸۲، ص. ۱ و ۱۳). حضرت علی (ع) هم در این زمینه فرموده‌اند: «دانش با تن‌آسودگی به دست نمی‌آید» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۷۷۸). جمع میان علم و صبر، از ویژگی‌های مؤمنان است؛ چنان‌که امام علی (ع) در توصیف انسان پرهیزگار فرموده‌اند: «بردباری را با دانش و گفتار را با کردار در هم می‌آمیزد» (نهج البلاغه، ۱۴۱۴ق، ص. ۳۰۵). در جایی دیگر، آن حضرت فرموده‌اند: «دانش بیاموزید و آرامش و بردباری را برای دانش فراگیرید و از دانشمندان متکبر نباشید» (کراجکی، ۱۴۱۰ق، ج. ۲، ص. ۱۰۸)؛ همچنین: «آن که بردباری ندارد، دانشی ندارد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۷۸۳). در برخی روایات، دلیل همراهی صبر و علم، این مسئله دانسته شده که اساساً دانش و نتیجه‌دادن آن، محتاج صبراست و صبر به نوعی شرط منتج بودن دانش محسوب می‌شود. در این زمینه، امام علی (ع) فرموده‌اند: «دانش به بردباری نیاز دارد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۸۱۰)؛ همچنین: «کمال دانش، بردباری و کمال بردباری، فراوانی تحمل و فروخوردن خشم است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۵۳۸) و نیز: «دانش تا با بردباری همراه نگردد، نتیجه ندهد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۵۵۲). در حدیثی دیگر، آن حضرت، صبر را لازمه دانشمندی دانسته و فرموده‌اند: «دانشمند کسی است که از فراگیری دانش به ستوه نمی‌آید (خسته نمی‌شود)» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۷۰). امام صادق (ع) نیز فرموده‌اند: «دانش را بطلیب و آن را با بردباری و وقار زینت دهید» (کلینی، ۱۳۷۵، ج. ۱، ص. ۱۰۱).

۳. شیوه‌های یاددهی - یادگیری

در منابع اسلامی، مؤلفه‌های مربوط به شیوه‌های تدریس، از زوایای گوناگون مورد توجه قرار گرفته است که در ادامه به آن‌ها می‌پردازیم.

۳-۱. مباحثه و مذاکره

یکی از راه‌های مفید و پرکاربرد در یادگیری و آموزش، عرضه و درک و فهم مطالب با استفاده از روش بحث‌کردن و تبادل آرا درباره موضوع مورد نظر است. به کارگیری این

روش علاوه بر اینکه باعث می‌شود مطالب و مفاهیم به‌شکلی جذاب‌تر عرضه شوند و بهتر در ذهن فراگیران جای گیرند، به ایجاد روحیه مشارکت و انعطاف‌پذیری میان معلم و فراگیر و نیز بین فراگیران با یکدیگر می‌انجامد. پیامبر اسلام (ص) حدیثی قدسی را بدین شرح نقل کرده‌اند: «گفت‌وگوی علمی در میان بندگانم دل‌های مرده را حیات می‌بخشد آن‌گاه که در آن به امر من برسند» (کلینی، ۱۳۷۵، ج. ۱، ص. ۱۱۵)؛ همچنین از آن حضرت منقول است: «علوم مرا مذاکره کنید و با یکدیگر ملاقات نمایید و حدیث مرا نقل کنید» (مجلسی، ۱۴۱۴ق، ج. ۱، ص. ۸۰). امام علی (ع) برای گفت‌وگو با اهل علم و حکمت، فواید فراوانی برشمرده و فرموده‌اند: «با اهل پرهیز و حکمت همنشینی کن و با آن‌ها بسیار گفت‌وگو کن که اگر نادان باشی، به تو بیاموزند و اگر دانا باشی، به دانشت بیفزایی» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۳۴۰)؛ همچنین در جایی دیگر فرموده‌اند: «گفت‌وگو با دانشمندان، مایه بهره‌مندی از ایشان و به‌دست‌آوردن فضیلت‌های آنان است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۷۰۷). ایشان حتی سیاستمداران و بدنه حاکمیت را به مباحثه و مذاکره با دانشمندان دعوت کرده و در عهدنامه‌اش به مالک اشتر نوشته است: «به مذاکره و گفت‌وگو با دانشمندان و حکیمان در آنچه به استواری کار شهرهایت می‌آید و برقرار داشتن آنچه که پیش از تو مایه قوام کار مردم بوده است، بسیار بپرداز» (الرضی، ۱۴۰۶ق، ص. ۴۳۲). گاه چنین مباحثاتی هم‌رتبه با برخی عبادت‌ها و حتی بالاتر از آن‌ها قرار گرفته‌اند؛ چنان‌که امام باقر (ع) فرموده‌اند: «مذاکره علم به منزله درس خواندن است و درس خواندن به منزله نماز مقبول است» (کلینی، ۱۳۷۵، ج. ۱، ص. ۱۱۵)؛ همچنین در جایی دیگر فرموده‌اند: «یک ساعت گفت‌وگوی علمی بهتر از یک شب‌زنده‌داری است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۱، ص. ۲۰۴). امام جواد (ع) نیز فرموده‌اند: «بر شما باد تحصیل علم و معرفت! چون فراگیری آن، واجب و بحث پیرامون آن، مستحب و پرفایده است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷۵، ص. ۸۰).

۲-۳. تثبیت علم با نوشتن

در منابع اسلامی، مکتوب کردن دانش، یکی از بهترین راه‌ها برای تثبیت آن در فرایند یاددهی - یادگیری دانسته شده است. پیامبر اعظم (ص) در این زمینه فرموده‌اند: «دانش را در بند کنید!». پرسیده شد: «در بند کردن آن چگونه است؟». فرمودند: «نگارش آن» (عاملی، ۱۴۰۹ق، ص. ۲۶۷). در جایی دیگر، آن حضرت فرموده‌اند: «برای مؤمنان، گم شده‌اشان را که دانش است، نگه دارید» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۴۲-۳۴۳). امام علی (ع) نیز در کلامشان تأکید کرده‌اند: «دانش را در بند کنید» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۴۲-۳۴۳). تأثیر نوشتن در حفظ مطالب و تقویت حافظه نیز مورد توجه اهل بیت (ع) بوده است؛ چنان‌که امام حسن مجتبی (ع) فرموده‌اند: «هریک از شما که حافظه قوی ندارد، مطالب را بنویسد و آن‌ها را در خانه نگه دارد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۱، ص. ۱۱۰). امام صادق (ع) نیز در این زمینه فرموده‌اند: «بنویسید! تا ننویسید، حفظ نمی‌کنید»؛ همچنین: «دل بر نگارش تکیه دارد» و نیز: «کتب خود را محافظت کنید که در آینده بدان نیازمندید» (کلینی، ۱۳۷۵، ج. ۱، ص. ۱۵۳). دانش مکتوب و ماندگار از بهترین چیزهایی است که انسان برای دیگران ارث می‌گذارد. در این زمینه، آن حضرت به مفضل بن عمر فرمودند: «بنویس و دانشت را در میان برادرانت پراکنده ساز و هنگام مرگ، کتاب‌هایت را برای پسرانت به‌ارث بگذار که روزگاری آشفته بر مردم می‌آید که در آن، جز به کتاب‌هایشان انس نگیرند» (کلینی، ۱۳۷۵، ج. ۱، ص. ۱۵۳).

۳-۳. نقش چیدمان دانش آموزان در کلاس جهت یادگیری

در برخی روایات حتی به نوع نشستن فراگیران در جلسه یاددهی - یادگیری توجه شده است؛ چنان‌که رسول خدا (ص) در این زمینه فرموده‌اند: «هرگاه در حضور معلم قرار گرفتید یا در مجلس علم حاضر شدید، نزدیک هم و پشت سر هم بنشینید و مانند مردمان جاهلی، پراکنده ننشینید» (طبرسی، ۱۳۷۹، ص. ۴۲۹).

۳-۴. ثمربخشی یاددهی - یادگیری حضوری

در بعضی روایات به این نکته اشاره شده است که یاددهی - یادگیری حضوری، بسیار مناسب است و در این فرایند، یاددهنده و یادگیرنده باید چهره‌به‌چهره هم باشند. پیامبر خدا (ص) در این زمینه فرموده‌اند: «دانش را از دهان (چهره) مردان فراگیرید» (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۴۰-۳۴۱).

۳-۵. گردش علمی

یکی از روش‌های متنوع و جذاب برای فراگیران، استفاده از گردش علمی است. این کار، زمینه را برای مشاهده و برقراری ارتباط قابل لمس و نزدیک در میان آنان فراهم می‌کند و علاوه بر تأثیر عمیق، خاطراتی جذاب و به‌یادماندنی از یادگیری را در ذهنشان برجای می‌گذارد. در قرآن کریم، سیر در زمین برای یادگرفتن بعضی درس‌ها توصیه شده و گردش در زمین، عامل عبرت‌گیری از گذشتگان به‌شمار آمده است: «آیا در زمین گردش نکردند تا ببینند عاقبت کسانی که قبل از آنان بودند، چگونه بود؟» (قرآن، روم، ۹)؛ همچنین در مواردی این کار، عامل پی‌بردن به معارفی همچون آفرینش الهی و اسرار آن قلمداد شده است: «در زمین بگردید و بنگرید خداوند چگونه آفرینش را آغاز کرده است» (قرآن، عنکبوت، ۲۰).

۳-۶. تمثیل

به‌طور کلی، معلمان و کارشناسان درسی همواره از به‌کارگیری تمثیل و بیان موارد عینی مرتبط با موضوع درسی، به‌دلیل افزایش دادن قابلیت درک و فهم موضوع برای فراگیران استقبال کرده‌اند و بنابراین، به‌کارگیری این شگرد، اثرهایی مثبت و سازنده در فرایند یاددهی و یادگیری دارد؛ چنان‌که در قرآن کریم آمده است: «و این مثل‌ها را برای مردم می‌زنیم؛ ولی جز اهل معرفت و دانش در آن‌ها تعقل نمی‌کنند» (عنکبوت، ۴۳) و نیز: «و همانا در این قرآن برای [هدایت] مردم از هر مثل و داستانی به صورت‌های گوناگون بیان کردیم» (قرآن، أسراء، ۸۹). در روایات نیز بر نقش تمثیل و استفاده از مثال‌های بجا و مناسب تأکید شده است؛ چنان‌که حضرت علی (ع) در این زمینه فرموده‌اند: «برای عاقلان و متفکران، مثال آورده

می‌شود». تمثیل، روشی مناسب برای یاددادن مسائل مشابه است و در تأیید این مطلب، حضرت علی (ع) خطاب به امام حسن (ع) فرموده‌اند: «با آنچه در گذشته دیده و شنیده‌ای، بر آنچه هنوز نیامده است، استدلال کن؛ چراکه امور شبیه یکدیگرند» (الرضی، ۱۴۰۶ق، ص. ۳۹۱). در قرآن کریم، در موارد متعدد، برای تفهیم مطالب مهم عقلی از مثال‌های محسوس استفاده شده (قرآن، ابراهیم، ۲۴-۲۶؛ رعد، ۱۷؛ بقره، ۱۷-۱۸؛ یونس، ۲۴) و این روش قرآنی، الگویی کاربردی برای صورت‌گرفتن فرایند یاددهی - یادگیری است؛ مانند:

داستان کسانی که به‌جای خدا سرپرستانی گرفته‌اند، مانند داستان عنکبوت است که خانه‌ای [بی‌دیوار، بی‌سقف و بی‌حفاظ] برای خود بنا کرده باشد و بی‌تردید، سست‌ترین خانه‌ها خانه عنکبوت است. اگر [به این واقعیت]، معرفت و شناخت داشتند[، بت‌ها را سرپرستان خود نمی‌گرفتند] (قرآن، عنکبوت، ۴۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۱۶، ص. ۲۷۷).

۳-۷. داستان‌سرایی و قصه‌گویی

به‌طور کلی، نقش مهم داستان در انتقال‌دادن مفاهیم، همواره در منابع اسلامی، موردتوجه بوده و داستان‌های نقل‌شده در قرآن کریم، عامل اندیشیدن است. خداوند متعال خطاب به پیامبر (ص) فرموده است: «این داستان‌ها را [برای آن‌ها] بازگو کن! شاید بیندیشند [و بیدار شوند]» (قرآن، اعراف، ۱۷۶). در این داستان‌ها نادانسته‌ها بیان شده‌اند: «ما بهترین سرگذشت‌ها را از طریق این قرآن که به تو وحی کردیم، بر تو بازگو می‌کنیم و مسلماً پیش از این، از آن خبر نداشتی» (قرآن، یوسف، ۳)؛ همچنین داستان‌های قرآنی، مایه عبرت‌گیری از سرگذشت اقوام پیشین معرفی شده‌اند:

در داستان‌های آن‌ها درس عبرتی برای صاحبان اندیشه بود. این‌ها داستان دروغین نبود؛ بلکه [وحی آسمانی است و] هماهنگ است با آنچه پیش‌روی او [از کتب آسمانی پیشین] قرار دارد و شرح هر چیزی [که پایه سعادت انسان است] و هدایت و رحمتی است برای گروهی که ایمان می‌آورند (قرآن، یوسف، ۱۱۱).

۸-۳. پرسش و پاسخ

سؤال کردن از آن جهت اهمیت دارد که فراگیر از طریق پرسیدن درباره نادانسته‌های خود، درصد یافتن پاسخی مناسب برای آن‌ها برمی‌آید و از آن سوی، معلم نیز متوجه می‌شود فراگیران در چه زمینه‌ای به راهنمایی و توضیحات بیشتر نیاز دارند. در این زمینه، پیامبر خدا (ص) فرموده‌اند: «دانش، گنجینه است و کلید آن، پرسش است؛ پس خدا رحمتتان کند! برسید که به چهار کس پاداش داده می‌شود: پرسشگر و گوینده و شنونده و دوست‌دار آن‌ها» (کراجکی، ۱۴۱۰ق، ج. ۲، ص. ۱۰۷). امام علی (ع) نیز فرموده‌اند: «پرسیدن، پوشش عیب‌هاست» (الرضی، ۱۴۰۶ق، ص. ۴۷۰)؛ همچنین درباره ملازمه پرسیدن و یادگرفتن، از آن حضرت نقل شده است: «آن که پرسید، دانست» و نیز: «آن که پرسید، بهره برد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۶۰). در حدیثی دیگر، امیر مؤمنان فرموده‌اند: «آن که در کودکی پرسد، در بزرگی پاسخ دهد (عالم شود)» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۶۰) و نیز: «پرس تا بدانی!» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۴۴). آن حضرت در حدیثی دیگر فرموده‌اند: «آیا کسی نیست که پرسد تا خود و همنشینان وی بهره برند؟» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۴۴). به‌طور کلی، هیچ کس عالم کل نیست و حتی دانشمندان هم برای یافتن پاسخ نادانسته‌هایشان به پرسیدن نیاز دارند؛ چنان‌که امام سجاد (ع) در این زمینه فرموده‌اند: «از پرسیدن درباره نادانسته‌ها کوتاهی مکن؛ هرچند به دانش، نامور شده باشی» (حلوانی، ۱۴۰۸ق، ص. ۹۲)؛ به تعبیر دیگر، انسان نباید دچار غرور علمی شود و خود را از پرسش و تحقیق بیشتر، بی‌نیاز بداند. امام باقر (ع) در پاسخ به پرسش‌های یکی از یاران خود فرموده‌اند: «پرس و خودداری مکن و شرم مدار که این دانش را نه متکبر و نه کم‌رو فرامی‌گیرند» (ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج. ۲، ص. ۶۰۶). در مجموع، از نظر اهل‌بیت، نپرسیدن سبب هلاکت و محروم ماندن از دانش می‌شود؛ چنان‌که امام صادق (ع) فرموده‌اند: «هلاک عالمیان به واسطه آن است که نمی‌پرسند» (مجلسی، ۱۴۱۴ق، ج. ۱، ص. ۸۰) و نیز: «بر دانش، قفلی است و کلیدش پرسیدن است» (کلینی، ۱۳۷۵، ج. ۱، ص. ۱۱۳).

۴. فرایند یاددهی - یادگیری

۴-۱. توجه به تأثیر تجربه‌های گذشته در اصل یاددهی - یادگیری

به‌طور کلی، همه انسان‌ها در مرحله‌های گوناگون تحصیل و تدریس، تجربه‌های گوناگونی دارند و تجربیات مفید، اثرهایی مثبت و سازنده در یاددهی و یادگیری برجای می‌گذارند. در این زمینه، حضرت علی (ع) فرموده‌اند: «تجربه‌ها دانشی است سودمند و مورداستفاده» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۵۶). استفاده از تجربه حتی سبب رشدکردن عقل می‌شود؛ چنان‌که آن حضرت فرموده‌اند: «عقل غریزه‌ای (فطرتی) است که با تجربه‌ها و دانش رشد می‌یابد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۹۱) و در جای دیگر فرموده‌اند: «فراگیری دانش، سبب باروری شناخت انسان و زیادی تجربه، مایه فزونی عقل است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷۸، ص. ۱۲۸). اهمیت تجربه و بهره‌گیری از آن تاحدی است که انسان باتجربه، جایگاهی والا دارد و حضرت علی (ع) در این زمینه فرموده‌اند: «ارزش نظر هرکس به اندازه تجربه اوست» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۳۸۸).

۴-۲. تحمل کردن سختی و رنج برای کسب دانش

ازمنظر آموزه‌های اسلامی باید از میان طلب راحتی و طلب دانش، یکی را انتخاب کرد و هرکس به دنبال علم و کسب درجه‌های عالی دانش است، باید برای تحمل کردن سختی‌ها آماده باشد. در برخی احادیث قدسی، دستیابی به دانش علی‌رغم تحمل گرسنگی، دوری از وطن و کوشش فراوان توصیه شده است؛ حال آنکه معمولاً مردم دانش را در پرخوری، اقامت در وطن و راحت‌طلبی می‌جویند و بنابراین، هیچ‌گاه به آن نمی‌رسند (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۶۲).

۴-۳. مدیریت دانش

در تعالیم اسلامی، علم‌آموزی، فرایندی دارای مراتب و مراحل است. برای دستیابی به ثمرهای علم باید این مراحل را طی کرد و با مدیریت صحیح به نتیجه مطلوب رسید. در

این زمینه، پیامبر اعظم (ص) فرموده‌اند: «آغاز دانش، سکوت است و دوم، گوش‌دادن و سوم، عمل به آن و چهارم، انتشار آن» (مغربی، ۱۳۸۵، ج. ۱، ص. ۸۲)؛ همچنین در جایی دیگر فرموده‌اند: «سکوت را فراگیرید و سپس بردباری و پس از آن، دانش و به‌دنبالش عمل به آن را و آن‌گاه شما را مژده باد!» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۷۸-۳۷۹). امام علی (ع) نیز پرسیدن را از مراحل آغازین فرایند یادگیری دانسته و فرموده‌اند: «دانش جز با پنج چیز به‌دست نیاید: نخستین آن‌ها بسیار پرسیدن و دوم، اشتغال فراوان [به آن] و سوم، پاک‌کردن کارها و چهارم، خدمت بزرگان و پنجم، یاری‌جستن از خداوند شکوهمند است» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۷۸-۳۷۹). امام صادق (ع) نیز گوش‌دادن و حفظ‌کردن را مراحل بنیادین علم‌آموزی دانسته و از پدران‌ش نقل کرده است:

مردی نزد پیامبر خدا- صلی الله علیه و آله و سلم- آمد و گفت: «ای پیامبر خدا! دانش چیست؟». فرمودند: «سکوت‌کردن». گفت: «دیگر چه؟». فرمودند: «گوش‌دادن». گفت: «دیگر چه؟». فرمودند: «حفظ‌کردن». گفت: «دیگر چه؟». فرمودند: «عمل به آن». گفت: «دیگر چه ای پیامبر خدا؟». فرمودند: «نشر آن». (کلینی، ۱۳۷۵، ج. ۱، ص. ۱۴۱).

بحث و نتیجه‌گیری

براساس یافته‌های این مقاله، در منابع اسلامی، علاوه بر توجه ویژه به فرایند یاددهی- یادگیری، عوامل اثرگذار در این حوزه و نیز مؤلفه‌های شکل‌دهنده آن برای حاصل‌شدن یاددهی- یادگیری مطلوب و افزایش یافتن بازدهی بیان شده است. در نتیجه تحلیل محتوای صورت‌گرفته در این مقاله، مضامین فراگیر یاددهی- یادگیری در منابع اسلامی را در قالب چهار عنوان بدین شرح دسته‌بندی کرده‌ایم: سودمندی و ارزشمندی فرایند یاددهی- یادگیری؛ عوامل مؤثر بر یادگیری؛ شیوه‌های یاددهی- یادگیری؛ فرایند یاددهی- یادگیری. براساس یافته‌های پژوهش، ویژگی‌های اختصاصی اصل یاددهی- یادگیری در برنامه‌ریزی درسی با تأکید بر منابع اسلامی عبارت‌اند از:

- یاددهی و یادگیری از طریق مباحثه و مذاکره حضوری درباره مطالب و مفاهیم درسی.

- توجه به نکاتی همچون: بذل دانش به مستحقش و بازداشتن آن از ناهلش؛ فراگرفتن علم از شخص راست‌گو؛ مداومت و استمرار در کسب دانش؛ سحرخیزی برای بهبودبخشیدن یادگیری؛ خجالت‌نکشیدن؛ پرهیز از تکبر و خودبینی در یاددهی - یادگیری؛ جایز بودن تملق‌گویی برای کسب علم و به‌ویژه درحوزه یاددهی - یادگیری.

- توجه و عمل کردن به نکاتی مهم و مؤثر همچون: سکوت کردن؛ گوش‌فرا دادن؛ بردباری و صبر در فراگیری دانش؛ عمل کردن به دانش؛ انتشار علم و یاددادن آن به دیگران.

- اهمیت دادن و بذل توجه فراوان به تحصیل علم و تشویق کردن انسان‌ها به فراگرفتن علم در آیات و روایات متعدد.

- قائل شدن ارزش و جایگاه ویژه برای تعلیم و شخص معلم.

با توجه به آنچه گفتیم و نیز لزوم تدوین نظام آموزش و پرورش براساس تعالیم اسلام، برای تدوین برنامه درسی براساس اصل یاددهی - یادگیری با تأکید بر منابع اسلامی باید همه زوایای این اصل به‌صورت جامع موردتوجه برنامه‌ریزان درسی و آموزشی نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران قرار گیرد؛ البته این سخن به‌معنای نادیده‌گرفتن نکات و تجربیات مطرح‌شده در منابع غیراسلامی در این حوزه نیست و باید از نقاط قوت آن‌ها نیز بهره جست.

منابع

- قرآن کریم (محمد مهدی فولادوند، مترجم).
- نهج البلاغه (۱۴۱۴ق). (محمد بن الحسین الرضی، مترجم) (صبحی صالح، مصحح). قم: هجرت.
- نهج الفصاحه (۱۳۸۲). (ابوالقاسم پاینده، مترجم). تهران: دنیای دانش.
- امام زین‌العابدین (۱۳۷۶). *الصحیفة السجادة*. قم: دفتر نشر الهادی.
- امام عسکری (ع) (۱۴۰۹ق). *تفسیر الامام العسکری (علیه السلام)*. قم: مدرسه امام هادی (علیه السلام).
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). *الأمالی*. تهران: کتابچی.

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۲). *الخصال* (۲ج). (یعقوب جعفری، مترجم). قم: نسیم کوثر.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۵). *علل الشرایع* (۲ج). قم: داوری.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه* (۴ج). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- الماسی، محمد؛ عابدینی، مهنوش (۱۳۹۹). *نگاهی تحلیلی به نظریه‌های یاددهی - یادگیری. فصلنامه رویکردی نو در علوم تربیتی*، ۲(۳)، ۳۴-۴۰.
- برقی، احمد بن علی (۱۳۷۱). *المحاسن* (۲ج). قم: دار الکتب الاسلامیه.
- برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱). تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- پاک‌مهر، حمیده (۱۳۹۷). *گفتمان‌سازی آموزه‌های انقلاب اسلامی در برنامه‌های درسی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران: چیستی، مدل و روش‌ها*. (رساله دکتری). دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). *غرر الحکم و درر الکلم*. قم: دار الکتب الاسلامی.
- حسینی، فاطمه‌زهرا (۱۳۹۳). *نقش معلم بر مبنای آیات تربیتی قرآن و دلالت‌های آن در برنامه درسی*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.
- حقانی، فریبا؛ معصومی، رسول (۱۳۸۹). *مروری بر نظریه‌های یادگیری و کاربرد آن‌ها در آموزش پزشکی*. *مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی*، ۱۰(۲۹)، ۱۱۸۸-۱۱۹۷.
- حلوانی، حسین بن محمد (۱۴۰۸ق). *نزهة الناظر و تنبیه الخاطر*. قم: مدرسه الامام المهدی (علیه السلام).
- حمیدزاده، محمدصادق (۱۳۹۴). *تبیین مبانی معرفت‌شناسی منابع درسی تعلیم و تربیت عمومی بر اساس آموزه‌های قرآن کریم*. (رساله دکتری). دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.
- الرضی، محمد بن الحسین (۱۴۰۶ق). *خصائص الائمة (علیهم السلام)*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- شرفی، نرجس (۱۳۹۹). *تبیین اصول برنامه‌ریزی درسی در منابع اسلامی*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشکده الهیات و معارف اسلامی هدی، قم، ایران.
- طبرسی، علی بن الحسن (۱۳۷۹). *مشکوٰة الانوار*. (عبدالله محمدی و مهدی هوشمند، مترجمان). قم: دار الثقلین.
- عاملی، زین‌الدین بن علی (۱۴۰۹ق). *منیة المرید*. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

علاقه‌بند، علی (۱۳۸۵). *مبانی نظری و اصول مدیریت آموزشی*. تهران: روان.

علم‌الهدی، جمیله (۱۳۸۴). *مبانی تربیت اسلامی و برنامه‌ریزی درسی براساس فلسفه صدرای*. (رساله دکتری). دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

فتحی و اجارگاه، کوروش (۱۳۹۵). *اصول و مفاهیم اساسی برنامه‌ریزی درسی*. تهران: علم استادان.

قرائتی، محسن (۱۳۸۳). *تفسیر نور* (جلد ۷). تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

کراچکی، محمد بن علی (۱۴۱۰ق). *کنز الفوائد* (۲ج). قم: دار الذخائر.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۵). *الکافی* (۶ج). (محمدباقر کمره‌ای، مترجم). قم: اسوه.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۲). *الروضة من الکافی* (۲ج). (محمدباقر کمره‌ای، مترجم). تهران: کتاب‌فروشی اسلامیة.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار* (۱۱ج). بیروت: دار احیاء التراث.

مجلسی، محمدتقی (۱۴۱۴ق). *لوامع صاحب‌قرانی* (۸ج). قم: اسماعیلیان.

محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۲). *علم و حکمت در قرآن و حدیث* (۲ج). (عبدالهادی مسعودی، مترجم). قم: دار الحدیث.

مظاهری، حسین (۱۳۹۱). *ویژگی‌های معلم خوب*. قم: اخلاق.

مغربی، نعمان بن حیون (۱۳۸۵). *دعائم الاسلام* (۲ج). قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت (ع).

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه* (۲۷ج). تهران: دار الکتب الاسلامیه.

Braun, V.; Clarke, V. (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.